

ZARYS HISTORII ROZWOJU PRZESTRZENNEGO MIASTA CHEŁMA *

Historia Chełma, której aspekt przestrzenno - urbanistyczny mamy poniżej w zarysie przedstawić, nie została dotąd opracowana. Siedemnastowieczna praca J. Suszy¹, zajmująca się m.i. historią Chełma i Ziemi Chełmskiej i traktowana w popularnej literaturze przedmiotu jako opracowanie, w rzeczywistości ma wartość jedynie jako źródło do poznania czy to ówczesnego Chełma, czy to poglądów jego mieszkańców na przeszłość miasta. Dopiero w połowie ub. stulecia podjęte zostają próby przedstawienia dziejów Chełma, nie wychodzące jednak poza ramy artykułów encyklopedycznych. Taki charakter ma praca Łazowskiego (1845)² i rozdział o Chełmie w *Starożytnej Polsce* Balińskiego-Lipińskiego (1846)³. Obie wykorzystują źródła archiwalne, a zwłaszcza ilustracje, z których *Starożytna Polska* przytacza obszernie wyjątki. Artykuły o Chełmie i chełmskich wieżach w *Encyklopedii powszechnej Orgelbranda* (1861)⁴ wnoszą znajomość kroniki wołyńsko - halickiej, choć w przedstawieniu początków miasta próbują mechanicznie połączyć jej relację z informacjami Suszy. Trzeba

* Zarys napisany został dla celów praktycznych planowania przestrzennego na zlecenie Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie w 1954 r. Nie miałem możliwości dokonania w nim zmian przed wydrukowaniem, sądzę jednak, że nawet w obecnej formie może on przynieść pewien pożytek szczególnie, gdyby spowodował dyskusję i podjęcie pogłębionych badań nad zagadnieniem początków Chełma.

¹ Susz a Jakub (zm. 1687), *Phoenix redivivus*,³ Zamość 1684; nie mogłem dotrzeć do innych wydań tej pracy (1 z 1646; 2 — 1653; 5 — w zbior. *Koronacja cudownego obrazu*, Berdyczów 1780) poza 4, łac. wyd., także z 1684 r. nie różniącym się od współczesnego wydania polskiego.

² *Chełm — miasto dawnej Rusi Czerwonej*.

³ T. II, s. 755 n.

⁴ T. V, s. 203/5, 211/12.

podkreślić, że późniejsza literatura w zasadzie nie wyszła poza wyżej wymienione próby opracowania. W atmosferze „sprawy Chełmszczyzny” powstało wprawdzie dość dużo prac, zwłaszcza w języku rosyjskim, ale interesowano się raczej całym terenem ziemi chełmskiej i innymi zagadnieniami, a nie bezpośrednio rozwojem Chełma. Sprawozdanie naukowe z ważnych prac wykopaliskowych, prowadzonych w Chełmie w latach 1910—12 na tak zwanej Wysokiej Górcie, opublikował dopiero w 1954 r. P.A. Rappoport⁵. Z okresu międzywojennego można wymienić obszerny przewodnik po Chełmie i okolicy K. Czernickiego (1936)⁶, dający krótki rys historii miasta w oparciu przede wszystkim o Balińskiego - Lipińskiego. Cenną pozycją jest krótki komunikat V. Ciężńskiego⁷ o materiałach ikonograficznych z XVIII w. do historii Chełma (1935).

W tej sytuacji trzeba było sięgnąć bezpośrednio do źródeł i na nich mimo wrywkowego charakteru kwerendy, oprzeć obecne opracowanie. Przy okazji łatwo przyszło sprostować szereg rozpowszechnionych, ale niezbyt krytycznych sądów związanych z przeszłością Chełma, choć oczywiście nasunęło się jeszcze więcej zagadnień, które wymagać będą dłuższych badań i pogłębienia w oparciu o rozszerzoną podstawę źródłową. Szersze znaczenie historyczne ma, zwłaszcza bardzo ciekawie przedstawiający się problem genezy miasta.

I

Chełm, dziś jedno z większych miast powiatowych województwa lubelskiego, leży na pograniczu Wyżyny Lubelskiej i wdzierających się w nią od północy, błotnistych równin⁸. Dobre, lesowe gleby Wyżyny wybitnie się pogarszają na płn.-wschód od

⁵ *Chełm*. „Sowetskaja Archeologija“, XX, (1954) 313 — 323.

⁶ *Chełm — przeszłość i pamiątki*.

⁷ *Architektura miasta Chełma w rycinach z 1780 r.*, „Biuletyn Naukowy“, rocz. 1, s. 196/8.

⁸ *Lencewicz, Polska*, s. 324 n.; *K. Janeczowski, Wśród wzgórz kredowych; tenże, 950 - letnie Chełma*. O bagnistych miejscach pod Chełmem wspomina *Susza*, op. cit., s. 33.

Chełma. Samo miasto usadowiło się na wzgórzu kredowym (ponad 230 m n.p.m.), o wyglądzie bardzo charakterystycznym właśnie dla Wyżyny Lubelskiej. Mimo dużych rozmiarów ma ono łagodne zbocza i przypomina swym kształtem jakoby wielki bochen, czy hełm. Nazwa wzgórza — Chołm, Chełm — poświadczona w źródle z XIII w. przeszła na miasto. Od zachodu opływają wzgórze wody niewielkiej dziś rzeczki Uherki, dopływu Bugu, charakteryzującej się „podmokłą doliną o niewyraźnych brzegach”⁹. Pasma bagien i łąk błotnych rozciągają się także i dziś jeszcze na północ i na południe od wzgórza, leżąc poza dawnymi rolami miejskimi. Położenie na wierzchołku wzgórza, otoczonego bagnami, dawało grodowi chełmskiemu poważne walory wojskowe. Na podstawie szczegółowej, XIII-wiecznej relacji źródła pisanego, oraz w oparciu o obecny stan badań archeologicznych w Chełmie trzeba stwierdzić bez ostatecznego przesądzania problemu, że gród chełmski, a w ślad za nim i podgrodzie - miasto, powstały w drugiej ćwierci XIII w., w okresie panowania na Rusi włodzimiersko - halickiej księcia Daniela Romanowicza¹⁰. Rozpowszechniony pogląd o wcześniejszych początkach Chełma przy dzisiejszym stanie badań nie znajduje uzasadnienia¹¹.

⁹ Słow. Geograf. Król. Pol., XIII, s. 763.

¹⁰ Podobnie i R a p p o r t, Chołm, s. 313, przyjmuje lata trzydzieste i czterdzieste XIII w. powstania miasta nie widząc możliwości bliższego sprecyzowania tego terminu. Nie można jednak wykluczyć możliwości odkrycia na terenie Chełma w przyszłych badaniach archeologicznych śladów grodu pochodzącego sprzed Danielowych czasów. O istnieniu takiego grodu przekonany był, jak się zdaje, sam kierownik prac archeologicznych na Wysokiej Górze w 1910 — 1912 roku, Pokryszkin, ale, jak podnosi Rappoport (Chełm, s. 321), sprawa w świetle zachowanej dokumentacji z tych wykopalisk nie tylko nie może być rozstrzygnięta po myśli tezy Pokryszkina, ale budzi istotne wątpliwości.

¹¹ Powoływano się tu na wiadomość S u s z y, Phoenix, s. 47, że katedrę chełmską założył Włodzimirz Wielki, co potwierdzać miał napis na sklepieniu cerkwi N.M.P., zbutwiały już w czasach Suszy, odnoszący się do r. 1001. Ostatnio w oparciu o tą datę była mowa o rocznicy 950 - lecia istnienia Chełma, por. np. K. J a n c z y k o w s k i, 950 - lecie Chełma. Tymczasem wiadomo, że katedra w Chełmie powstała dopiero w XIII w. (patrz

Podstawowym źródłem pisany do początków miasta jest bardzo cenny przekaz t.zw. kroniki halicko-wołyńskiej, której wartość, i to także dla historii Chełma, podkreślano świeżo silnie w nauce radzieckiej¹². Przy interpretacji tego, znanego od przeszło stu lat w nauce przekazu, natrafiamy wprawdzie dotąd na poważne trudności — budzi je m.in. zasadniczy problem chronologii opisywanych w latopisie wypadków — tym niemniej sam proces powstania Chełma występuje w nim zupełnie jasno.

Ośrodkiem nowej osady staje się gród, założony przez Daniela na zalesionej górze, a więc w miejscu — jak wskazywałyby na to tekst latopisu — nie zajęty wówczas przez osadnictwo. Gdy gród okazał swą przydatność, Daniel powziął decyzję skupienia przy nim ludzi i stworzenia tu nowej stolicy swego państwa. W barwnych słowach pisze latopis o napływie ludzi do Chełma. „... Niemcy i Ruś, różne plemiona i Lachy idą, dzień w dzień,

niżej w tekście). Inna rzecz, to istnienie w Chełmie tradycji o przeniesieniu miasta, która musi być jeszcze zbadana, Susza, op. cit., s. 32, notuje ją w tej formie: „miejsce „...”, gdzie teraz cerkiew, lasem zarosło było, a miasto na polach, ku słupowi murowanemu, tuż pod Chełmem stojącemu, idących leżało“. Możliwe, że jest to tylko echo niżej streszczonej relacji kronikarskiej połączone z legendą, wyrosła wokół tajemniczych już w XVII w. wież podchełmskich, ale nie wykluczone, że w legendzie tej mogą tkwić pewne elementy prawdziwe. Ziemia chełmska, obszar dawnych Grodów Czerwieńskich, była od dawna terenem zajęty przez osadnictwo, posiadającym liczne grody, i jest rzeczą zupełnie prawdopodobną, że wyrosnięcie Chełma wiązało się z upadkiem jakiegoś poważniejszego ośrodka w pobliżu. W XIX w., na sporządzonej w 1823 r. mapie posiadłości m. Chełma, zaznaczono, że miejscem Starego Chełma jest las rządowy Góry (kilka km na zachód od Chełma, w stronę Lublina), gdzie są ślady rozwalin murów, lochów i piwnic. (Arch. Państw. w Lublinie, plany Chełma, nr 21). Taką lokalizację można by także tłumaczyć tym, że o las ten toczył się spór między rządem a miastem. Wspomniane zaś ślady mogły być jedynie śladami kamieniołomów, tam istniejących.

¹² *Letopis po ipatskomu spisku*, Petersburg 1871, s. 557 n.; W.P. Pa-szuto, *Oczrki po istorii galicko-wołyńskiej Rusi*, zwłaszcza s. 92 n. Obszerne wyjątki z polskim tłumaczeniem tekstu latopisa odnośnie Chełma u Peleńskiego, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej*, s. 146 n., i Z. Lorberówny, *W ciągłej walce*, s. 80 n.

i młodzi, i majstrowie wszelkiego rodzaju uciekają od Tatarów, siodlarze, łucznicy i tulnicy, kowale żelaza, miedzi i srebra ...”¹³. W ciągu kilkunastu lat powstać miało rozległe miasto z pięknymi, opisanymi dokładnie świątyniami. „... i było życie, wypełniły się dwory dokoła grodu, pola i sioła ...”. Mimo strasznego pożaru miasta w 1259 r., który widoczny miał być aż we Lwowie, gród chełmski obronił się przed Tatarami w 1262 r. Tu też, w ulubionej stolicy, kazał się pochować zmarły w 1263 r. Daniel.

Można przytoczyć szereg argumentów za zasadniczą wiarygodnością przedstawionego wyżej obrazu. Wbrew dawniejszym poglądom przyjmuje się dziś w nauce, że na okres rozdrobnienia feudalnego Rusi, na XII—XIII w. przypada właśnie nie upadek, a poważny i szybki wzrost miast zwłaszcza na peryferiach państwa kijowskiego¹⁴. Księstwo włodzimiersko - halickie, zjednoczone w rękach Daniela od 1238 r., przeżywało właśnie w XIII w. okres intensywnego rozwoju wewnętrznego. Poważne przyczyny, przede wszystkim, jak się zdaje, natury polityczno - strategicznej, złożyły się na przeniesienie przez Daniela stolicy kraju z Halicza bardziej na północ, do Chełma. Chodziło tu tak o lepsze zabezpieczenie przed Tatarami, jak i o niechęć silnego bojarstwa halickiego do Daniela. Stołeczność silnego państwa, kierowanego przez istotnie wybitnego władcę, była jednym z najważniejszych czynników miastotwórczych w Chełmie. Znaczenie miało także umieszczenie w Chełmie biskupstwa, przeniesionego tu przez Daniela z Uhruśka, gdzie sam je fundował około 1220 r.¹⁵.

Należy zaznaczyć, że sam fakt szybkiego wyrośnięcia miasta na nowym gruncie nie był w tym czasie na Rusi czymś wyjątkowym. Badania radzieckie w ostatnich latach wykazały, że w okresie rozdrobnienia feudalnego szczególnie często powstają miasta wokół początkowego jądra, jakim jest twierdza książęca, przy

¹³ *Historia Z.S.S.R. do końca XVIII w.*, s. 92.

¹⁴ N.N. Woronin, *W sprawie wyników i zadań w zakresie badań miasta staroruskiego*, s. 25 — 26.

¹⁵ *Letopis po ipat'skomu spisku*, s. 495 — 499; por. Paszuto, op. cit., s. 98.

czym miasta te są „rzeczywiście zakładane przez władzę książęcą” i z reguły wyrastają na nowo¹⁶. Możliwe jest to oczywiście tylko na pewnym poziomie sił wytwórczych społeczeństwa, posiadającego już rozwinięte życie miejskie. Stąd też ludność w nowo zakładanych miastach „odrazu opanowuje skomplikowaną miejską kulturę”¹⁷. W przypadku Chełma, jak wynika z przytacza się rzeczą pewną, że specyficzna sytuacja polityczna, w jażonego wyżej tekstu latopisa, szczególne znaczenie miało masowe kiej znalazła się Ruś włodzimiersko - halicka w połowie XIII w., była najbardziej zasadniczym czynnikiem powstania Chełma. Wraz ze zmianą tej sytuacji, która nastąpiła jeszcze w ciągu XIII w., Chełm przestał się rozwijać i spadł na długie wieki do osiedlenie się w nim ludności, zwłaszcza rzemieślników, z miast zajętych czy też zniszczonych przez Tatarów. W ogólności wyrzędu lokalnej stolicy dzielnicy, w której się znajdował. Stolicą Rusi południowo - zachodniej i to już od czasów syna Daniela, Lwa, został nie Chełm, ale powstały w tym samym mniej więcej czasie Lwów, mający znacznie dogodniejsze warunki do rozwoju¹⁸. Potwierdza to pogląd, że Chełm powołały do życia nie tyle trwałe czynniki natury społeczno-gospodarczej, ile o wiele mniej trwałe, choć w danym momencie bardzo silne, momenty polityczne.

Relacja kroniki wołyńskiej, ogólna znajomość miast Rusi w okresie rozdrobnienia feudalnego i wreszcie sam układ przestrzenny miasta Chełma w XIX/XX w. dają nam podstawy do rekonstrukcji wyglądu i planu Danielowej stolicy.

Zdaje się nie ulegać żadnym wątpliwościom, że w układzie przestrzennym Chełma do dziś przetrwały bardzo wyraźne ślady zasadniczych elementów trzynastowiecznego układu, a mianowicie grodu na wierzchołku wzgórza i podgrodzia na jego zachodnim zboczu. Szczególnie dobrze widać to na planie miasta z 1823 r. Gród znajdował się, zgodnie z przekazem latopisa, na wierzchołku

¹⁶ Woronin, op. cit., s. 12/13.

¹⁷ Woronin, op. cit., s. 13.

¹⁸ Czołowski A., *Lwów za ruskich czasów*, s. 799.

wzgórza. Latopis rozróżnia dwie fazy jego budowy. W pierwszej powstał jedynie mały gródek, w następnej zaś dopiero właściwy gród, którego „Tatarzy wziąć nie mogli”. Być może, że pierwszy gródek zbudowany został na szczycie góry, na tzw. dziś „Wysokiej Górze”, mającej kształt kopca i dominującej, jak to dobrze widać na miedziorycie Rakowieckiego z XVIII w. — nad miastem i okolicą. Rychło jednak umocnienia nowego i silnego grodu objęły znaczny obszar wierzchołka łącznie z „Wysoką Górką”, która zapewne i teraz zachowała swe umocnienia jako ostatnie *refugium* załogi i być może, siedziba księcia¹⁹. W ten sposób mielibyśmy do czynienia i w Chełmie z grodem dwuczłonowym, podobnym do wielu innych grodów ruskich położonych na wzgórzach²⁰. Do systemu obronnego grodu należała stojąca w jego środku, z dala widoczna i wysoka wieża kamienno - drewniana²¹. Latopis mówi także o stojącym pod miastem słupie kamiennym, identyfikowanym niewątpliwie słusznie ze słupem, zachowanym częściowo do dziś, w odległym o niespełna 3 km Białawinie. Także i wieże w Stołpiu (8 km od Chełma w kierunku Lublina), nie wspomniane zresztą przez kronikarza, wiążą się najprawdopodobniej z funkcjami obronnymi trzynastowiecznego grodu chełmskiego²².

¹⁹ Badania archeologiczne Pokryszkina w latach 1910 — 1912 doprowadziły do odkrycia na Wysokiej Górze obszernych fragmentów kamiennego muru obronnego, zblizonego w technicznym wykonaniu do wspomnianych niżej w naszym tekście wież w Białawinie i Stołpiu. Otwartą jest jednak — jak podnosi Rappoport — sprawa czasu powstania tego muru. Pewne wskazówki przemawiają za jego pochodzeniem z okresu odbudowy Chełma po pożarze 1259 r., choć zdaniem Rappoport'a nie można wykluczyć i czasów późniejszych, łącznie nawet z XV w. (Rappoport, op. cit., s. 318 — 319, 322 — 323).

²⁰ Por. Cz o ł o w s k i, op. cit., s. 796 n.

²¹ Być może, że to właśnie ślady tej wieży odkrył Pokryszkin w pobliżu stojącej na Wysokiej Górze za jego czasów cerkwi, patrz Rappoport, op. cit., s. 320.

²² Badania radzieckie nad wieżami wołyńskimi wykazały, że trzy z nich zachowane do dziś, pochodzą z XIII w. Sądzi się, „że do połowy XIII w. wieże nie miały szerokiego zastosowania w systemie staroruskich

Ludność, przybywająca do miasta, osiedlała się wokół grodu na zboczach wzgórza. Specjalne badania archeologiczne pozwoliłyby na ustalenie zasięgu tego osadnictwa i dostarczyły konkretniejszych podstaw do uchwycenia jego rozmiarów, tak silnie akcentowanych przez latopis. Można oczekiwać, że wspomniane w źródłach „dwory” mieszczańskie zajęły w Chełmie, jak i w innych miastach ruskich, znaczny obszar, ciągnąc się zwłaszcza wzdłuż dróg. Zarazem są jednak podstawy do mniemania, że osadnicy skupili się głównie na zachodnim zboczu wzgórza, gdzie doszło nawet zapewne do obwarowania podgrodzia. Sam teren sprzyjał wyraźnie takiemu rozplanowaniu. Grzbietem zbocza, spadającego w stronę Uherki, szła tu ważna droga ze wschodu na zachód, szlak wiodący od Kijowa poprzez Łuck, Włodzimierz, Chełm do Lublina i dalej w głąb Polski. Tarasowate zbocze otoczone było od zachodu i północy bagnistymi łąkami, od wschodu zaś, od Tatarów, chronił je gród. Stosunkowo niewielkim wysiłkiem można było wzmocnić obronność osiedla ziemnymi wałami. Podgrodzia wielu znaczniejszych miast ruskich były umocnione w ten sposób, byłoby więc rzeczą dziwną, gdyby Daniel zaniedbał wzniesienia umocnień we własnej stolicy i to w dobie stałego zagrożenia tatarskiego. Analiza planu Chełma z 1823 r. dostarcza ważkich argumentów do interesującej nas kwestii²³. W układzie przestrzennym ówczesnego miasta nie widać elementów rozplanowania typowych dla okresu kolonizacji na prawie niemieckim, natomiast zupełnie wyraźnie obserwujemy tu układ bardzo charakterystyczny dla miasta przedlokacyjnego: gród z rozciągnię-

urządzeń obronnych“ (Woronin, op. cit., s. 37 — 38). W takim razie urządzenia obronne Chełma stałyby, jak skądinąd w pełni mamy prawo sądzić, na najwyższym poziomie współczesnych wymagań na Rusi. Dokładniejsze badania są jednak jeszcze potrzebne celem bardziej precyzyjnego określenia czasu powstania wież chełmskich. Rapport skłonny jest mniemać, że mogły one powstać już po śmierci Daniela, u schyłku XIII, bądź nawet w pierwszej połowie XIV w. (op. cit., s. 322).

²³ Arch. Państw. w Lublinie, plany Chełma, nr 30, opublikowany dotąd w zbyt dużym zmniejszeniu w wyd. *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych*, z. 1, Warszawa 1951.

tym wzdłuż głównej drogi i ujętym w ramy wałów, wrzecionowatym podgrodzem. Najwidoczniej przyjęcie przez Chełm prawa magdeburgskiego na przełomie XIV/XV w. nie było połączone, jak to najczęściej bywało, z nową regulacją miasta²⁴. Znajomość dziejów Chełma wskazuje, że takie zakonserwowanie trzynastowiecznego rozplanowania było zupełnie możliwe. Wiek XIII, czasy Daniela, były tu okresem planowania i rozwoju miasta na istotnie wielką skalę. Później, aż do schyłku XIX w., Chełm, nie miał już warunków do poważniejszego rozwoju. Wystarczały mu najzupełniej w sensie urbanistycznym ramy stworzone w XIII w. dla miasta, które miało spełniać o wiele ważniejsze funkcje od rzeczywiście wykonywanych.

Chełm Daniela zbudowany był oczywiście z drzewa, a jedynie nieliczne budowle lub ich fragmenty wzniesiono z kamienia. Z całej tej zabudowy dotrwały do dziś tylko wspomniane wyżej słupy podmiejskie. Latopis poświęca wiele miejsca opisowi świątyń, wzniesionych w mieście, wymieniając cerkwie św. Jana Złotoustego, Bogarodzicy, Kuźmy i Damiana, św. Trójcy²⁵. Cerkiew Bogarodzicy, budowana z przeznaczeniem na katedrę, stała zapewne w miejscu późniejszej katedry, dzisiejszego kościoła parafialnego

²⁴ Data przyznania Chełmowi prawa magdeburgskiego wymaga jeszcze krytycznego rozpatrzenia. Nie zachowały się — o ile wiem — odnośne dokumenty, a treść ich znamy jedynie z krótkiego streszczenia, zawartego w lustracji miasta z 1789 r. (Arch. Państw. w Lublinie, księgi miejskie Chełma, nr 10 a). Stąd też znają je jedynie historycy Chełma począwszy od Łazowskiego. W streszczeniu jest mowa o dwóch dokumentach lokacyjnych Jagielli z 13 I 1392 i 28 IX 1425 r., jakie mieszczanie okazali lustratorom. Na pierwszym z nich brak było śladu pieczęci, a i data, przynajmniej według streszczenia, nie jest bardzo ścisła (jest mowa o niedzieli między oktawą Trzech Króli, gdy w rzeczywistości niedziela była w 1392 r. w samą oktawę tego święta). Sam fakt przyznania Chełmowi przez Jagiellę prawa magdeburgskiego nie budzi żadnych wątpliwości.

²⁵ Patrz uwagi J. Pełeńskiego, *op. cit.*, s. 145 n., o halickiej szkole architektonicznej, w której Chełm przodował w połowie XIII w. Odkryte w badaniach Pokryszkina, kamienne fragmenty architektoniczne charakteryzuje Rappoport, *op. cit.*, s. 317—318, podkreślając również ich związki ze sztuką halicką.

•

N.M.P. Natomiast pierwsza z pobudowanych i wzbudzająca największy zachwyty latopisa cerkiew św. Jana stała prawdopodobnie na terenie pierwszego, małego grodu na „Wysokiej Górze”²⁶. Brak podstaw do lokalizacji pozostałych świątyń.

II

Trwałym wynikiem nagłego i niewątpliwie dość wyjątkowego w ówczesnych stosunkach, wyniesienia Chełma w połowie XIII w. było przejście przez miasto roli ośrodka ziemi, nazywanej dotąd czerwieńską²⁷. Po przejściu tego terenu w ręce polskie (1366, a ostatecznie za Jagiełły) Chełm został stolicą ziemi chełmskiej, włączonej do województwa lwowskiego. Obok biskupstwa prawosławnego powstało w Chełmie biskupstwo katolickie, zorganizowane w rzeczywistości dopiero przez energicznego biskupa Jana Biskupca (1417 — 1425)²⁸. W państwie polsko - litewskim Chełm zachował charakter drugorzędny ośrodka miejskiego. Zdystansował go bardzo poważnie w XIV — XVI w. pobliski Lublin, a od schyłku XVI w. wyrósł na własnym obszarze ziemi chełmskiej Zamość. W ciągu długich wieków Chełm musiał rywalizować o pierwszeństwo i to z różnym skutkiem z takimi miastami jak Hrubieszów czy Krasnystaw. Katedra łacińska jeszcze w XV w., mianowicie w 1473 r., przeniesiona zostaje z Chełma do Hrubie-

²⁶ Zdaje się na to wskazywać w pewnej mierze fakt odkopania przez Pokryszkina miedzi i ołowiu w jednej z budowli na Wysokiej Górze, zaś według latopisa cerkiew św. Jana miała przed pożarem 1259 r. podłogę ulaną właśnie z miedzi i ołowiu (R a p p o r t, op. cit., s. 321; por. także Czernicki, Chełm, s. 51).

Wątpliwości, jakie budzić musi usytuowanie świątyni, zmniejsza fakt, że według latopisa budowa jej wiąże się z pierwszym, małym gródkiem Daniela, a nie z późniejszą koncepcją, dużego, stołecznego grodu.

²⁷ Por. Łowmiański H., *Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich*, „Kwartalnik Historyczny”, LX, nr 1, s. 62.

²⁸ Sawicki J., *Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w.*, s. 1 n.

szowa, skąd w 1490 r. przechodzi do Krasnegostawu²⁹. Nie przeszkadza to zresztą diecezji w dalszym ciągu zachować nazwę chełmskiej. Długosz w tym samym XV w. nazywa Chełm miastem bardzo brzydkim i niepokaźnym, przeciwstawiając mu ładniejszy i ludniejszy Hrubieszów³⁰. Rywalizacja trwa jeszcze w pierwszej połowie XIX w., kiedy to Chełm podporządkowany zostaje administracyjnie Krasnemustawu. Jak inne miasta regionu i Polski, tak i Chełm przechodzi przez fazę pomyślniejszych warunków rozwoju w XV i XVI w., które załamują się w ciągu XVII stulecia. Ziemia chełmska stosunkowo wcześniej, już w XV w., wchodzi w okres intensywnej gospodarki folwarczno - pańszczyźnianej, eksportuje zboże i inne płody Wieprzem i Bugiem, a ożywienie to wpływa początkowo dodatnio na sytuację miast. Widać to dobrze w materiale źródłowym odnoszącym się do szesnastowiecznego Chełma. Miasto otrzymuje w tym czasie szereg przywilejów królewskich, a teksty mówią o napływie doń ludności³¹. Rejestry poborowe z ostatniego ćwierćwiecza podają cyfrę 137 rzemieślników chełmskich, gdy w rzeczywistości było ich niewątpliwie jeszcze więcej. Ówczesny przemysł miasta reprezentują przede wszystkim piekarze — lustracja z 1565 r. wymienia ich 52 — a nadto szewcy, rzeźnicy, słodownicy, wytwórcy piwa, miodu i innych „likworów”³². Charakterystyczną specyfikę stosunków chełmskich stanowi poświadczona w XVII w. eksploatacja kredy, wapna i kamienia jako materiału budowlanego z terenu samego

²⁹ *Matricularium Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbicki, cz. 1, nr 1007, 2123.

³⁰ *Opera Omnia*, X, s. 52/3.

³¹ Prawie wszystkie z przywilejów miasta, jakie w 1789 r. przedstawił chełmianie lustratorom, pochodzą z XVI w. (Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miejskie Chełma, nr 10 a). O napływie ludności mówi np. dokument Zygmunta Augusta z 1557 r.

³² Jabłonowski A., *Ziemie ruskie, Źródła dziejowe, XVIII w.*, cz. II, s. 151 — 152. Dokument Zygmunta Augusta z 1557 r. (patrz przyp. 32) wyjaśnia, że ludność napływa do Chełma, by tu: „piec chleby, słody wyrabiać, piwo i miód warzyć, i wszelkie likwory propinować”.

miasta, z góry kredowej, na której się ono rozłożyło³³. Na tej drodze doszło do powstania całego systemu podziemnych korytarzy pod miastem, wartego specjalnego zbadania. Siedemnastowieczny autor podkreśla, że kreda chełmska jest „po wszystkiej Koronie zalecaną”³⁴.

W pierwszej połowie XVII w. rozwój miasta zostaje gwałtownie zahamowany. Przyspieszyły go katastrofy, jak pożar i zniszczenia z doby wojen kozackich, ale istotna geneza tkwiła oczywiście w ewolucji stosunków społeczno-gospodarczych. Na przykładzie drewnianego Chełma, trapionego bardzo częstymi i poważnymi pożarami we wszystkich stuleciach, można to obserwować szczególnie wyraźnie³⁵. Już w początkach XVII w. ugruntowały się w ziemi chełmskiej rządy sejmiku jako wyraz ekonomiczno-politycznej przewagi szlachty nad krajem³⁶. Zatargi mieszczan ze starostą, reprezentującym coraz bardziej interesy feudalnej warstwy szlacheckiej, zajmują bardzo wiele miejsca w życiu miasta już w XVI w., a teraz władza starosty, będącego zarazem wójtem dziedzicznym, staje się w praktyce nieograniczona.

Liczne wzmianki źródłowe świadczą, jak wielką ruinę przedstawiał Chełm zwłaszcza w trzecim ćwierćwieczu XVII w. Uchwały sejmików i nawet sejmów zachęcają ludzi „wszelkiej nacji”

³³ Susza J., *op. cit.*, s. 34. Łazowski, *op. cit.*, s. 73, pisze także o istniejących w połowie XIX w. kopalniach zdatnej do pisania kredy i kamienia wapiennego, choć są one „w ręku prywatnym i tak prowadzone, iż raczej dla miasta rokują niebezpieczeństwo, aniżeli przedstawiają korzyści”.

³⁴ Susza, *op. cit.*, s. 34.

³⁵ Po pożarze ludność miała prawo do drzewa z królewskich lasów na budulec i na opał. Tak przynajmniej rozstrzygnął Stefan Batory w 1580 r., „po pogorzeliśku miasta natenczas zdarzonym”, (Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma, nr 10 a, f. 190/1).

³⁶ Prochaska A., *Z dziejów samorządu ziemi chełmskiej*, „Przegląd Historyczny”, VI, s. 35.

do osiedlania się w opuszczonym mieście³⁷. Powoli pod szlachecko-starościńskim „patronatem” tworzy się nowy Chełm, jaki istniał jeszcze bez zasadniczych zmian w połowie ubiegłego stulecia. Właściwe miasto zajęli Żydzi oddając się handlowi i drobnemu rzemiosłu, podczas gdy na przedmieściach siedzieli chrześcijanie, prawie bez wyjątku rolnicy³⁸. Żydzi już w XVI w. mieli w Chełmie duże znaczenie, ale obecnie umieją pozostać w trudnych warunkach mieszczańskimi dowodząc tym, tak w Chełmie jak i gdzie indziej, swego dużego dynamizmu.

Z kolei przypatrzmy się, jak przedstawiana ewolucja miasta odbija się na jego układzie przestrzennym i architekturze. Miasto obejmuje wierzchołek góry, umocnione zbocze zachodnie góry oraz przedmieścia, ciągnące się na zachód i północno-zachód od owego zbocza wzdłuż dróg do Lublina i do Brześcia. Geneza tego układu, jak przyjął się, sięga czasów Daniela.

Wierzchołek jest siedzibą władz kościelnych, biskupstwa prawosławnego, a od schyłku XVI w. unickiego, oraz starosty. Przy katedrze mieści się rezydencja biskupa, a w pierwszej połowie XVII w. osiadają tu także bazylianianie, obok dawniej istniejących bazylianek³⁹. Wyglądu katedry przed połową XVIII w. nie znamy, gdyż zachowany do dziś kościół zbudowany został dopiero w tym czasie. W sylwecie wzgórze, a więc i miasta, dominował

³⁷ *Volumina Legum*, V, (wyd. O h r y z k i), s. 234 — 75; 282 — 283. P r o c h a s k a, op. cit., s. 47.

³⁸ Por. charakterystykę stosunków ludnościowych w Chełmie u Ł a z o w s k i e g o, op. cit., s. 73.

³⁹ Arch. Państw w Lublinie. Supplem. nr 14. Rkps pt. *Opisanie klasztoru ks. Bazylianów chełmskich*, podpisany 20 IV 1793 r. przez rektora bazylikańskiego seminarium diecezjalnego, zawiera obszerny opis zabudowań klasztornych, uposażenia itd. Według tego rkps (s. 6/7) bazylianów przy katedrze chełmskiej osadził w 1639 r. bp Terlecki. Ich pierwszy superior, znany nam jako autor J. Susza, zostawszy administratorem biskupstwa chełmskiego ulokował swych współbraci w miejscu, „na którym od stu lat za świadectwem starych ludzi mniszki bazylianki fundowane były“. Mniszki te przetrwały w Chełmie „mizernie żyjąc“ do r. 1723. — S u s z a, op. cit., s. 34, mówi o domu biskupim i monasterze przy cerkwi katedralnej.

„zamek na górze wysokiej drewniany, gliną oblepiony, który na cztery mile widać” — jak powiada autor opisu miasta ze schyłku XVI w.⁴⁰ Zamek, wspomniany już i przez Długosza⁴¹, stał przed zniszczeniem w połowie XVII w. niewątpliwie w miejscu widocznego na sztychu z drugiej połowy XVIII w. i także drewnianego pałacu starościńskiego, w pobliżu dzisiejszych schodów wiodących na Górkę⁴².

U stóp starościńskiej rezydencji leżało miasto właściwe, otoczone w XVI w. drewnianym parkanem⁴³. Linie umocnień miejskich, wyzyskujących naturalne warunki terenowe, dziś jeszcze można nieźle obserwować. Biegła ona wzdłuż dzisiejszych ulic Uściługskiej, 3 Maja, Podwalnej, Młodowskiej. Są ślady podjęcia przez mieszczan chełmskich w początkach XVII w. próby zastąpienia drewnianego parkanu murem, ale brak wiadomości o ich wyniku⁴⁴. W połowie XVII w., po zniszczeniach wojennych, jest Chełm w każdym razie pozbawiony wszelkich umocnień⁴⁵. Później nawet księgi sądowe chełmskie przechowywano na ratuszu w Za-

⁴⁰ G w a g n i n, *Z kroniki Sarmacji Europejskiej*, s. 204.

⁴¹ Patrz przyp. 31.

⁴² Czernicki, *op. cit.*, s. 56/7.

⁴³ *Starożytna Polska*, II, s. 918 (lustr. z 1569 r.); G w a g n i n, *op. cit.*, s. 204: „Chełm, miasto oparkanione...”.

⁴⁴ W 1616 r. skarżą się mieszczanie chełmscy lustratorom na starostę „o zabronienie w Górach do miasta dawno należących łamania kamienia na obmurowanie miasta i do innych potrzeb miejskich“ (Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma nr 10 a, f 194 v.). Ta sama lustracja mówi już zresztą o domach „w murze“ (*Starożytna Polska*, II, s. 919), co dotychczas traktowano jako dowód istnienia w Chełmie „prawdziwych“ murów miejskich. Tymczasem zarówno sama treść lustracji, jak zwłaszcza niżej podane dane stanowczo przeciw temu przemawiają. Być może jednak, że zdołano wznieść niezbyt wielką partię murów, które w końcu XVIII w. stanowiły ruinę (patrz niżej w tekście). Sam podział domów miejskich w 1616 r. na domy „w murze“ i „na wale“ przemawia, być może, za tym.

⁴⁵ Stwierdza to wyraźnie dokument Jana Kazimierza dla mieszczan chełmskich z 23 IV 1659 r. Król zwalnia ich na 4 lata od podatku, przeznaczonego dotąd na umocnienia miejskie, bo „nie było czego fortyfikować“ (Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma, nr 10 a, f, 194 v.).

mościu z braku bezpiecznego dla nich *locum* na miejscu ⁴⁶. Można mieć nawet wątpliwości, czy porządne murowane ogrodzenie miasta, pokazane na sztychu Rakowieckiego z lat 1765 — 1780 istniało w rzeczywistości, skoro prawie współczesna tym datom lustracja mówi jedynie o gruzach murów z jednej strony miasta i trzech upadających murowanych bramach miejskich ⁴⁷. W księgach miejskich Chełma nie spotykamy wzmianek o murach, natomiast tak w XVII, jak w XVIII w. słychać niekiedy o wałach ⁴⁸. Śladem używania tej nazwy jest dzisiejsza ul. Podwale.

Przez tak zakreślony teren przechodziła bliżej południowej linii umocnień grzbietem zbiega ulica, już w XVII w. zwana Lubelską, będącą częścią traktu Hrubieszów — Chełm — Lublin ⁴⁹. W obrębie miasta ulica ta rozszerzała się nieco tworząc rynek zbliżony kształtem do wrzetonowatego. Kształt ten widoczny zarówno na planie współczesnym jak i z 1823 r., był poprzednio prawdopodobnie o wiele wyraźniejszy. Zdaje się wskazywać na to m.in. linia północnej pierzei rynku. Wydaje się, że zabudowa od strony wschodniej zepsuła ten kształt prowadząc zarazem do zmniejsze-

⁴⁶ Prochaska, *op. cit.*, s. 158/9.

⁴⁷ „Ślad z jednej strony widzieć się daje umocnionego niegdyś tego miasta murami, bo pozostałe w jednej linii bardziej gruzy niż mury domyślą czynią wspomnianego w przywilejach obronnego tego miasta. Trzy pozostałe murowane bramy, z wiekiem upadające, jeszcze dotąd stoją“ (Lustr. z 1789 r. w Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma, nr 10 a). Wypada zaznaczyć, że zachowana do dziś na wschód od katedry brama, uważana za pozostałość murów miejskich (por. Czernicki, *op. cit.*, s. 54 — 55), była po prostu bramą prowadzącą do wnętrza kompleksu katedralno-bazylińskiego. O niej mówi z pewnością wyżej wspomniany (patrz przyp. 40 inwentarz bazyliński, że „na dość ... obszerny i wspaniały“ dziedziniec wjeżdża się przez wrota podwójne, osadzone na zawiasach żelaznych (s. 4 — 5).

⁴⁸ Szczególnie ważna jest wiadomość J. Suszy, *op. cit.*, s. 34, narzekającego, że Chełm umocniony jest tylko, „przyrodzoną municją górną i wałami, dosyć wysoko zdawna sypanymi...“.

⁴⁹ Susza, *op. cit.*, s. 33: „wielka ulica Chełmska ku młynowi idąca“. Nazwę ul. Lubelskiej spotykamy np. 1680 r. (Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma, nr 1, f. 348 v.).

nia rozmiarów dawnego placu targowego (na planach z XIX/XX w. ma około 150 m długości i do 60 m szerokości w miejscu najszerszym). Wzdłuż obu stron ulicy i rynku ciągnął się zwarty szereg domów, co dobrze widać na planie miasta z 1823 r. W południowo-zachodniej części miasta, przy ulicy i zarazem przy rogu rynku, umieszczony został kościół katolicki pod wezwaniem Rozesłania Apostołów, fundowany przez Jagiełłę jako świątynia katedralna w 1417 r. na pamiątkę zwycięstwa grunwaldzkiego⁵⁰. Na zboczu północnym, opadającym stromo począwszy od linii domów północnej pierzei rynku, wyróżniamy na planie miasta z 1823 r. wyraźną linię domów ciągnących się wzdłuż zachodniego i północnego wału, a nadto mniej wyraźnie dwie linie domów zajmujących wolną przestrzeń między rynkiem i ul. Lubelską a wałami. Przestrzeń ta jest około 1823 r. stosunkowo mało zabudowana. Brak podziałów własnościowych na wspomnianym planie nie pozwala nam na wyciągnięcie pewniejszych wniosków odnośnie sieci ulicznej tej części miasta, widać jednak wyraźnie, że o rozplanowaniu charakterystycznym dla miast na prawie niemieckim nie może tu być mowy. Miasto w obrębie umocnionym ma, jak wynika, z wielu wzmianek źródłowych z XVII i XVIII w., jedną tylko właściwie publiczną ulicę, ul. Lubelską, zwaną niekiedy także Rynkową, wobec której pozostałe, kręte i wąskie uliczki mają podrzędne znaczenie. Bardzo charakterystyczne jest to, że w aktach miejskich przy określaniu położenia danego domu, i to także w obrębie umocnionym, nie spotykamy się z reguły przed schyłkiem XVIII w., jak gdzie indziej, z nazwami ulic, (z wyjątkiem wspomnianej Lubelskiej), ale z wyszczególnieniem między czymi „miedzami” dane domostwo się znajduje⁵¹. Zawsze

⁵⁰ Dokument fundacyjny wyd. Abraham W., *Akt fundacyjny króla Władysława Jagiełły dla biskupstwa chełmskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, XXXII, s. 473/7.

⁵¹ Tak np. 12 V 1749 r. organista fary chełmskiej p. Wojciech Korzeniowski, sprzedaje „domostwo z placem w rynku publicznym mieście Chełmie zostające, naprzeciw klasztoru“ pijarów, między miedzami z jednej strony starosty Rastawskiego, a z drugiej rajcy Sakowskiego. Plac ciągnie

mówi się też w źródłach o domu z placem, a często o pustych placach, co także jest świadectwem dość mało zwartej zabudowy.

Plan z 1823 r. wyodrębnia domy drewniane od murowanych⁵². Te ostatnie skupiają się prawie wyłącznie przy rynku, którego południowa pierzeja jest np. cała murowana. Zdaje się, że przynajmniej większość z tych domów zbudowano świeżo w XIX w., choć już w osiemdziesiątych latach XVIII w. domy rynkowe płaciły starości dwa razy więcej od pozostałych domów „zatylnych”⁵³. Znaczenie rynku podnosił stojący w jego środku, murowany ratusz, który ze swą wysoką wieżą zajmuje ważne miejsce w sylwecie osiemnastowiecznego Chełma, znanej z miedziorytu Rakowieckiego. Brak niestety wiadomości o czasie powstania tego nieistniejącego już dziś gmachu⁵⁴.

Na zachód i północno - zachód od obwarowanego terenu miasta leżały przedmieścia, zamieszkałe w XVIII i pierwszej połowie XIX w. prawie wyłącznie przez ludność rolniczą. Grunty i łąki miejskie przylegały tu bezpośrednio do miasta, podczas gdy na wschód od Górki Katedralnej leżała ziemia starościńska⁵⁵. Lu-

się „od drogi publicznej brukowanej, rynkowej“, kończąc się „w tyle przy ulicze naprzeciw starozakonnego Leyby rzeźnika” (Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma, nr 7, f. 61).

⁵² Plan ten nie posiada wprawdzie legendy, ale zgodnie z jego wydawcami (por. przyp. 23) można przyjąć, że kolor zaznaczenia budynku oznacza rodzaj materiału, z jakiego został on zbudowany. Kolor czerwony oznacza więc budynki murowane, pomarańczowy zaś — drewniane.

⁵³ Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma, nr 10 a, f. 205 v. Domy rynkowe płać po 1 zł, pozostałe — po 15 gr. Są ślady, że władze administracyjne austriackie na przełomie XVIII/XIX w. zakazywały wznoszenia nowych domów drewnianych w mieście, ale zagadnienie to wymaga jeszcze zbadania.

⁵⁴ Czernicki, *op. cit.*, s. 63, mylnie utożsamia „ścianę z podcieniami” przy ul. Jatkowej z resztkami dawnego ratusza. Na planie z 1823 r. wyraźnie widać, że ratusz ten stał na środku rynku. Za czasów Ł a z o w s k i e g o (*op. cit.*, s. 72) w szczątkach jego mieścił się jeszcze magistrat.

⁵⁵ Podstawę dla rekonstrukcji stosunków własnościowych w najbliższej okolicy Chełma stanowi „Mapa realności powiatowego miasta Chełma” wykonana ok. 1823 r. (Arch. Państw. w Lublinie, Plany Chełma, nr 21).

stracja z 1569 r. wymienia 150 domów na przedmieściu, gdy „w parkanie” było ich 101⁵⁶. Również w dwieście lat później, w 1769 r., inwentarz starostwa chełmskiego wymienia 163 domy w mieście (157 żydowskie i 5 katolickich), 47 domów i 4 dworki na Przedmieściu Lubelskim, 31 domów i 2 dworki na Przedmieściu Brzeskim i wreszcie 13 chałupek na Podwalu⁵⁷. Znacznie wyższą cyfrę 402 domów dla osiemdziesiątych lat XVIII w. przyjmuje za Büschingem Korzon, podczas gdy spis z 1827 r. wykazuje 323 domy⁵⁸. Przytoczone cyfry wymagają osobnego, krytycznego rozpatrzenia w związku z dziejami miasta w XVIII w. i początkach XIX. Tu zaznaczamy tylko, że w XVIII w. spotykamy się z drugą, obok Lubelskiej, „ulicą publiczną” miasta, mianowicie z Brzeską⁵⁹. Także już w połowie XVIII w. jest mowa o przedmieściu Błonie za ul. Brzeską⁶⁰.

Bardzo ważne zmiany w sylwecie miasta nastąpiły w połowie XVIII w., kiedy to w ciągu kilkudziesięciu lat powstało 5 nowych kościołów, z których 3 — katedra unicka, kościół Rozesłania Apostołów i św. Ducha — stanęły w miejscu poprzednio stojących świątyń, a 2 — św. Mikołaja i św. Andrzeja — wybudowano zupełnie na nowo. 4 główne z tych kościołów (poza św. Duchem) dotrwały bez zasadniczych zmian do dnia dzisiejszego. Charakterystyczną cechą wszystkich tych fundacji było to, że zostały wzniesione nie przez mieszczan, lecz z funduszków feudałów duchownych i świeckich. Chronologicznie pierwszym z osiemnastowiecznych kościołów był św. Mikołaja, wzniesiony przez biskupa unickiego Lewickiego (1711 — 1730), u stóp Górki Katedralnej,

⁵⁶ *Starożytna Polska*, t. II, s. 918.

⁵⁷ Inwentarz starostwa chełmskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie Arch. Skarb. Kor., od LVI, C 1.

⁵⁸ Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski*, I, s. 298; *Słow. Geog.*, I, s. 553.

⁵⁹ Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma, nr 7, f. 216 v.

⁶⁰ Akta wizytacji kościelnej 1740 r. wymieniają wśród przynależnych do parafii chełmskiej: *primo civitas Chełm cum suburbio dicto Błonie* (Arch. Kurii Biskupiej w Lublinie, Dz. I, nr 156, s. 397). W wyżej przytoczonej (przyp. 55) wzmiance o ul. Brzeskiej określa się położenie domku z gruntem (f. 216 v.): „... z przodu od ulicy publicznej Brzeskiej... ku Błoniom...”. Na

w północno-wschodnim rogu obwarowanego miasta. Przy kościele w latach 1759—1760 wybudowano drewniany gmach seminaryjny na miejscu zburzonych specjalnie w tym celu drewnianych domków mieszczan⁶¹. Duża barokowa katedra unicka N.M.P. powstała po 1735 r.⁶². Prawie jednocześnie, także w trzydziestych latach XVIII w., osiedli w Chełmie reformaci. Na południowo-zachód od miasta, tuż za wałami i zabudowaniami pijarskimi, wybudowano im kościół św. Andrzeja z klasztorem i obdarzono dużym ogrodem⁶³. W czterdziestych latach XVIII w. wzniesiony został przy ulicy Lubelskiej, na zachód od bramy miejskiej, murowany kościół św. Ducha przy znajdującym się tam szpitalu. Poprzednio istniała w tym miejscu drewniana kaplica, poświęcona wraz ze szpitalikiem w źródłach już w XVI w.⁶⁴. Najcenniejszym zabytkiem spośród omawianych budowli jest niewątpliwie kościół parafialny Rozesłania Apostołów. Dawna Jagiełłowa katedra, drewniana, zastąpiona została u schyłku XVI w. przez kościół murowany, wzniesiony przez mieszczan i starostę⁶⁵. Przy tym kościele osadzono w 1667 r. pijarów, którzy od jego strony

mapie Kwatermistrzostwa W.P. wieś Obłonie oznaczona jest osobno tuż na północ od miasta, koło traktu do Brześcia.

⁶¹ Czernicki, *op. cit.*, s. 58/9.

⁶² Czernicki, *op. cit.*, s. 34—35.

⁶³ Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie, Akta kościoła poreformackiego w Chełmie; Czernicki, *op. cit.*, s. 74—76; Nie ma podstaw twierdzenie W. Pawelca, *Biskupstwo chełmskie*, „Wiad. Diecez. Lubel.“, XVI, s. 139, że reformaci byli już w Chełmie na początku XVII w.

⁶⁴ Czernicki, *op. cit.*, s. 76—78. Najstarsze z zachowanych akt wizytacji kościelnej Chełma z 1604 r. mówią o drewnianym szpitaliku przy drodze do Lublina oraz o znajdującej się przy nim kaplicy (Arch. Kurii Biskup. w Lublinie, Dz. I, nr 149, f. 111). W wizytacjach z lat następnych jest również mowa o obu tych budynkach. W aktach wizytacji bpa W. Skarszewskiego w 1799 r. znajdujemy wiadomość o wymurowaniu kościoła w 1742 r. i jego konsekracji w 1749 r. (Arch. Paraf. kościoła Rozesłania Apostołów w Chełmie).

⁶⁵ Arch. Kurii Biskup. w Lublinie, Dz. I, nr 150, f. 38; wizytacja Chełma z 1635 r.: kościół stary, drewniany spłonął, po czym ok. 1585 nowy wymurowano. Konsekrowany został w 1595 r.

zachodniej wybudowali kolegium⁶⁶. W aktach wizytacji kościelnych z drugiej połowy XVII w. i pierwszej XVIII znajdujemy narzekania na zły stan tych świątyń⁶⁷. Dopiero w latach 1753 — 1763 wybudowano z dużym rozmachem nowy kościół na planie owalnym, należący do zbadanej przez J. Raczyńskiego, charakterystycznej grupy centralnych, barokowych kościołów Lubelszczyzny⁶⁸. W kościele Rozesłania Apostołów zbierały się sejmiki ziemi chełmskiej, w związku z czym wybudowano naprzeciw niego, najprawdopodobniej także w połowie XVIII w., duży „dom szlachecki” o dwóch kondygnacjach⁶⁹.

Obok kościołów chrześcijańskich wyżej wymienionych znajdowały się w Chełmie w XVIII w. 2 bóżnice żydowskie, nie wielkie i nie zajmujące w sylwecie miasta poważniejszego miejsca⁷⁰.

⁶⁶ Szczegóły u Pawelca, l. c. XVI, s. 141 — 163, który przytacza je przede wszystkim za wyżej wspomnianymi (przyp. 65) aktami wizytacji bpa Skarszewskiego z 1799 r.

⁶⁷ Patrz np. Arch. Kurii Biskup. w Lublinie, Dz. I, nr 151, f. 239 v. (r. 1672), i nr 152, f. 553 (r. 1714).

⁶⁸ Raczyński, J., *Centralne barokowe kościoły województwa lubelskiego*, s. 21 n.

⁶⁹ Opis sejmiku chełmskiego u schyłku XVIII w. u J. Rulikowskiego, *Urywek wspomnień*, s. 156 n.

⁷⁰ Inwentarz starostwa chełmskiego z 1769 r. w Arch. Gł. Akt Dawnych w Warszawie, Arch. Skarb. Kor. od LVI, C 1. Na miedziorycie Rakowieckiego żadna z tych bóżnic nie jest zaznaczona, natomiast na planie z 1823 r. oznaczono bóżnicę przy dzisiejszej ul. Krzywej, na północ od rynku, która dotrwała do ostatniej wojny. Są ślady, że bóżnica ta została przerobiona z dawnego kościoła dominikańskiego. Sejmik chełmski w 1666 r. skarży się, „że Żydzi zajęli grunt w Chełmie, na którym oddawna kościół OO. Dominikanów zostawał” (Prochaska, op. cit., s. 157). W XVIII i XIX w. Kałał chełmski płacił dominikanom lubelskim czynsz za ten grunt (Pawelec, l. c., s. 135; Wadowski, *Kościoty lubelskie*, s. 230 — 231). Według informacji, jakie zdołałem uzyskać na miejscu w Chełmie, przy rozbiórce w czasie ostatniej wojny miano wyraźnie stwierdzić, że była ona zbudowana na planie łańciskiego krzyża. Wszystko to wskazuje, że istotnie istniał w Chełmie niewielki kościół dominikański; posiadane przeze mnie dane wyraźnie jednak wskazują, że nie było przy nim klasztoru z zorganizowanym konwentem. Dominikanów do ziemi chełmskiej sprowadził Jan

Tak przedstawiony Chełm epoki baroku możemy obserwować na cennym sztychu Rakowieckiego oraz na planie miasta z 1823 r., gdzie wszystkie z ważniejszych budowli pokazanych przez Rakowieckiego dadzą się zlokalizować⁷¹. Kilka świątyń, przede wszystkim katedra i kościół parafialny, a w mniejszym stopniu ratusz i pałac starościński dominują nad miastem, zbudowanym z niskich, małych domów, prawie wyłącznie drewnianych. Autor opisujący Chełm w czterdziestych latach XIX w., podkreśla jeszcze, że znajduje się tu „jeden tylko w środku miasta dom dwupiętrowy, w zupełnym będący zaniedbaniu”⁷². Ogólny obraz miasta w tym czasie nie przedstawia się zachęcająco. „Wąskie, krzywe i nadzwyczaj błotniste uliczki, prócz jednej głównej i rynku brukowanych, dowodzą, jak mało dawniej dbano o urządzenie dogodnym miast. Stare drewniane, w dawnym z filarami

Biskupiec jako prowincjał tego zakonu w latach 1411—1417 i osadził ich tu w Horodle i Hrubieszowie. Jest rzeczą prawdopodobną, że kiedy tenże Biskupiec został w 1417 r. biskupem chełmskim (patrz przyp. 29), osadził i przy sobie grupkę współbraci, choć bliskość innych konwentów nie pozwoliła na zrealizowanie pełnej fundacji. Problem ten wymaga jeszcze gruntownego rozpatrzenia.

⁷¹ Sztych Rakowieckiego, umieszczony w dziele pt. „*Koronacya cudownego obrazu...*, Berdyczów 1780, przedstawia procesję koronacyjną obrazu M.B. w katedrze chełmskiej obrządku greckiego z dn. 15 września 1765 r. na tle ogólnego widoku miasta Chełma. Uzupełnieniem tego sztychu jest 7 innych miedziorytów, wykonanych, poza jednym Winklera, prawdopodobnie także przez Rakowieckiego i umieszczonych w tymże dziele. Omawia je V. Sičyn'skij, l. c., s. 196—198. Przedstawiają facjatkę katedry (2), obraz M.B. (3), ubranie facjaty katedralnej w dniu koronacji (4), bramy triumfalne przy pałacu starościńskim (5), przed kancelarią ziemską (6), przed cmentarzem katedry (7) i wreszcie fajerwerk w dniu koronacji (8). Nie ma pewności, jak podnosi Sičyn'skij, czy wszystkie te bramy istniały w rzeczywistości. Przypomnijmy też nasze wątpliwości odnośnie murów (patrz wyżej w tekście). Główna wartość miedziorytów Rakowieckiego leży w tym, że dają nam one obraz nie istniejącej już dziś architektury świeckiej Chełma przedrozbiorowego.

Sprostować trzeba błędne mniemanie Sičyn'skij'ego (s. 197), jakoby istniał odrębny wizerunek m. Chełma w III wyd. Suszy z 1684 r.

⁷² Łazowski, op. cit., s. 72.

guście domy, są zbyt zrujnowane, co raczej jest skutkiem wad w ich pobudowaniu niżeli długiego istnienia”⁷³.

Z pewnością nie lepiej wyglądał Chełm i w XVIII w. W dobie Komisji Dobrego Porządku podejmowano wprawdzie próby jego uporządkowania, ale wątpić można, czy przyniosły one trwalsze rezultaty⁷⁴.

Z wydarzeń politycznych, związanych z Chełmem przedrozbiorowym, trzeba wspomnieć o bitwie stoczonej pod miastem 8 VI 1794 r., pomiędzy polskimi wojskami powstańczymi gen. Zajączka a oddziałami gen. Derfeldena. Przebieg tej bitwy zrekonstruował St. Herbst⁷⁵. W walce odznaczył się płk. Michał Chomentowski, jakobin i jeden z najwybitniejszych twórców taktyki rewolucyjnej, który poległ w niej jako dowódca oddziału pikinierów (około 1000 ludzi z 3 armatami). Jeszcze w trzydziestych latach XX w. zachowały się ślady umocnień, zajętych przez ten oddział na wzgórzu 223 na płn.-wschód od Górki Katedralnej.

III

U schyłku XIX w. wytworzyły się nowe warunki, korzystne dla rozwoju miasta. Duże znaczenie miało przeprowadzenie przez Chełm linii kolejowej „nadwiślańskiej” w 1877 r., do której w najbliższych latach doprowadzono kolej z Brześcia tworząc w Chełmie węzeł kolejowy. Posiadanie stacji kolejowej pozwoliło Chełmowi na wyraźne wyprzedzenie Krasnegostawu i Hrubieszowa, podobnie jak na zachodzie Lubelszczyzny Puławy rozwinęły się wówczas kosztem Kazimierza⁷⁶. Obrót towarowy na stacji chełmskiej

⁷³ Łazowski, *op. cit.*, s. 72.

⁷⁴ Arch. Państw. w Lublinie, Księgi miej. Chełma, nr 10 a, f. 201. Żydzi zobowiązani zostali do oczyszczenia w ciągu pół roku rynku i ulic, czego starosta miał dopilnować (r. 1783).

⁷⁵ Herbst, *Między Wisłą a Bugiem*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, VIII, zes. 1; plan bitwy na s. 102; o Chomentowskim patrz zwłaszcza s. 90 i s. 103.

⁷⁶ Por. dobrą mapkę rozwoju miast Lubelszczyzny w XIX—XX w., u Lencewicza, *Polska*, s. 332.

był stosunkowo bardzo poważny. Tak np. ilość pudów pszenicy, wywiezionej stąd w 1897 r., równała się prawie połowie ogólnego wywozu tego zboża ze wszystkich stacji guberni⁷⁷.

Innym ważnym czynnikiem rozwoju miasta była zakrojona na dużą skalę akcja rządu carskiego, zmierzająca do uczynienia z Chełma ośrodka politycznego, realizującego nacjonalistyczne cele caratu, tak charakterystyczne dla nadchodzącej epoki wzmagających się imperializmów. Ukoronowaniem tej akcji, rozpoczętej w siedemdziesiątych latach XIX w., było wyodrębnienie w 1912 — 1913 r. guberni chełmskiej ze stolicą w Chełmie.

Cyfry ludności Chełma w ciągu ostatnich stu pięćdziesięciu lat dobrze oddają zachodzące w tym czasie przemiany⁷⁸.

Rok	Liczba mieszkańców
1787	2400
1827	2216
1860	3607
1878	5607
1880	7162
1910	20478
1914	26380
1918	16265
1931	29222

Między l. 1878 — 1914, w ciągu 36 lat, liczba ludności zwiększyła się prawie pięciokrotnie. Duże zmniejszenie się tej liczby w l. 1914 — 1918 tłumaczy się nie tylko wojną, ale odpływem ludności rosyjskiej, urzędniczej. Stan z 1931 r. jest nie wiele wyższy od stanu w r. 1914, co zdaje się świadczyć, że przyrost ludności uległ w dwudziestoleciu zahamowaniu, w zestawieniu z okresem poprzednim.

⁷⁷ Wiercieński H., *Opis statystyczny Guberni Lubelskiej*, s. 445.

⁷⁸ Wiercieński H., *op. cit.*, s. 126/7; Janczykowski, *op. cit.*, s. 56.

Wyrazem rozwoju miasta staje się z jednej strony zagęszczenie zabudowy na dotychczasowym obszarze, zwłaszcza na przedmieściach, a z drugiej powiększenie się terytorialne. Przemiany te można dobrze śledzić na podstawie zachowanych planów⁷⁹. Plan rosyjski z 1874 r. wskazuje, jak bardzo małym zmianom uległ Chełm w zestawieniu z r. 1823. Rozszerzenie się obszaru miejskiego nastąpiło dopiero od tej pory. Spontaniczna rozbudowa szła przede wszystkim wzdłuż dróg. Zgodnie z historycznym rozwojem miasta w kierunku zachodnim Chełm przekroczył Uherkę. Rozbudowa szła tu zwłaszcza wzdłuż szosy lubelskiej. Bardzo typowym zjawiskiem była rozbudowa miasta ku północ-wschodowi, w stronę oddalanej stacji (ul. Kolejowa). Ku południowi, na obszarze gruntów miejskich, miasto przesunęło się stosunkowo mniej, ale i tu zaznaczył się wyraźnie kierunek rozwoju wzdłuż dróg, zgodny ze starym układem łąnów, (ul. Jordana, Ogrodowa, Lwowska). Ku płd.-wschodowi rozwijał się Chełm wzdłuż szosy hrubieszowskiej (ul. Hrubieszowska), na pograniczu gruntów miejskich i rządowych. Na planach miasta z drugiego i trzeciego dziesiątka lat XX w. widać, jak od „starego miasta” z epoki feudalnej odchodzi szereg odnóg, z których „lubelska” i „kolejowa” są szczególnie długie. Nie zajęty jest jeszcze w tym czasie teren na wschód od Górki Katedralnej, między ul. Hrubieszowską a Kolejową. Dopiero po parcelacji leżących tu gruntów państwowych (folwark „Starostwo”) u schyłku lat dwudziestych na obszarze tym zaczęło powstawać „Nowe Miasto”.

Jednocześnie z wyżej naszkicowanym rozwojem terytorialnym nastąpiła gruntowna przebudowa całego Chełma, która sprawiła, że dziś poza kilkoma zabytkami, nie znajdujemy tu budowli starszego pochodzenia. Nie ma już śladów domków drewnianych „w dawnym guście”, o których pisał Łazowski przed stu laty,

⁷⁹ Arch. Państw. w Lublinie, plany Chełma, nr 21 (plan z 1874 r. i szereg planów z ok. 1913 r. związanych z budową dzielnicy „gubernialnej”), nr 26 (b.d., z dwudziestych lat XX w.), nr 33 (z 1933 r.). — Można dodać, że Archiwum Lubelskie posiada także szereg planów szczegółowych dla pojedynczych hodowli rządowych i miejskich Chełma od schyłku XIX w.

choć wzniesiono, zwłaszcza na przedmieściach, cały szereg nowych zagród oraz mniej lub więcej nędznych budowli drewnianych. W ogólności okres kapitalizmu, w małomiasteczkowym wydaniu, ze swymi chaotycznymi poczynaniami w dziedzinie architektoniczno - urbanistycznej, wycisnął bardzo silne piętno na mieście. Widać to na każdym kroku obserwując np. jaskrawe przeciwieństwa między kilkupiętrową kamienicą a stojącym tuż obok małym domkiem drewnianym, czy też zwiedzając tandetną kamienicę czynszową⁸⁰. Uzdrawienie tych stosunków jest ważnym postulatem.

Obok scharakteryzowanej wyżej, spontanicznej niejako rozbudowy miasta trzeba wspomnieć o podjętych w pierwszej połowie XX w. dwukrotnie próbach stworzenia nowych dzielnic w Chełmie. Obie próby wychodzą od państwa, które daje środki i możliwość realizacji jednolitego, przemyślanego planu urbanistycznego. Charakterystyczną cechą tych prób jest m.in. to, że zostają one podjęte na terenach sąsiadujących wprawdzie z dotychczasowym miastem, ale nie zajętych przez zabudowę. Daje to oczywiście projektantom duże możliwości, choć wytwarza zarazem wyraźną dwoistość w rozwoju i wyglądzie miasta.

Z chwilą przekształcenia Chełma w stolicę guberni w l. 1912 — 1913 władze zaborcze przystąpiły do realizacji projektu dużej dzielnicy gubernialnej na pñn.-zach. od miasta, na obszarze dotychczasowego wygonu miejskiego, między Uherką a szosą (ul.) Lubelską. Na planie Chełma z 1913 r. projekt ten jest dokładnie przedstawiony. Dominować miał tu centralnie położony sobór, a nadto rezydencja gubernatora i gmachy urzędu gubernatorskiego. W rzeczywistości zdołano jedynie postawić dwa ostatnie gmachy, które od 1932 r. wykorzystano na Szpital Psychiatryczny.

Realizacji natomiast doczekał się projekt zbudowania w Chełmie osiedla dla Dyrekcji Kolejowej na wschód od Górki Katedralnej, na terenach dotychczasowego folwarku „Starostwo —

⁸⁰ Por. bardzo charakterystyczną dla ówczesnych stosunków, krytyczną broszurę W. Rewskiego, *O brakach i potrzebach miasta Chełma*, 1936.

Obłonie", przekazanych w ciągu 1928 r. władzom kolejowym⁸¹. Osiedle objęło zarówno szereg gmachów dla urzędów Dyrekcji, jak i domy mieszkalne różnego typu dla kilkuset rodzin pracowniczych. Budowa Osiedla zapoczątkowała rozwój Nowego Chełma, w którego planach widać bardzo charakterystyczne dla dwudziestolecia założenia geometryczne.

⁸¹ *Budowa Dyrekcji Kolei Państwowych i kolonii mieszkalnej w Chełmie*, (1928); zawarte tu są krótkie informacje oraz projekt budowy.

SCHEMAT ROZKŁADU PRZESTRZENNEGO CHEKMA I WNIOSKI KONSERWATORSKIE

- TEREN ARCHIWIZACJI
 - STÓPA ZABYTKOWA
 - TERENY PRZEBUDOWY W XIX - XXV WIEKU
 - TERENY PRZEBUDOWY W XIX WIEKU
 - PLOT, OGRÓDZ. AMB. - INSTALACJA CIEPŁOŚCI / 1913/
 - OSIEDLE D. O. K. P. / 1928/
 - TERENY BEZDROGOWYCH WNIOSÓW DLA ZDZIENIA
 - TERENY SPISYWNICZEJ LEGI STANU
- 1 ZESPÓŁ ZABYTKOWY WYKONANY W KRAJACH NARODOWYCH / XIX/
 - 2 AKWEDUKT RÓWNY
 - 3 KOSCIÓŁ I KLASZTOR W AMBASSADACH / XIX/
 - 4 KOSCIÓŁ KLASZTOR W AMBASSADACH / XIX/
 - 5 WYDZIAŁOWY KOSCIÓŁ W AMBASSADACH / XIX/
 - 6 KOSCIÓŁ KLASZTOR W AMBASSADACH / XIX/
 - 7 TERENY PRZEBUDOWY / XIX/
 - 8 STYC. BUDOWA / XIX/

Chełm, 1823 r.

ŹRÓDŁA I LITERATURA

Źródła

I. Źródła kartograficzne

Archiwum Państwowe w Lublinie, zbiory kartograficzne, plany m. Chełma z lat:

sygn. III/30 — z 1823 r. (publikowany w: *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych*, z. 1, Warszawa 1951)

III/21 — z ok. 1823 r. („Mapa realności powiatowego miasta Chełma w obwodzie Krasnostawskim“).

III/21 — z 1874 r.

III/21 — z 1913 r.

III/26 — z okresu 1918/28 (b.d.)

III/33 — z 1933 r.

II. Źródła ikonograficzne

Rakowiecki T., *Civitas Chełmensis in Russia*; miedzioryt w pracy pt. *Koronacja cudownego obrazu...*, Berdyczów 1780, przedstawiająca procesję koronacyjną M.B. w katedrze chełmskiej 15 IX 1765 r. na tle ogólnego widoku miasta. Reprod. u Czernickiego, *Chełm*, s. 40/41.

III. Źródła pisane
Rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Inwentarz starostwa chełmskiego z XVI i XVIII w.,

Arch. Skarb. Kor., od LVI, C 1.

Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie

Akta kościoła poreformackiego w Chełmie.

Akta wizytacji diecezji chełmskiej w XVII—XVIII w., Dz. I, nr nr: 149, 150, 151, 152, 156.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Księgi miejskie Chełma nr 1, 7, 10 a.

Opisanie klasztoru ks. Bazylianów chełmskich, Supplem. nr 14.

Archiwum Parafialne kościoła Rozesłania Apostołów w Chełmie.

Akta wizytacji kościoła przez biskupa W. Skarszewskiego w 1799 r. (Inne archiwalia zaginęły w czasie ostatniej wojny).

Wydawnictwa źródłowe

- Długosz J., *Historia, Opera Omnia, X*, Cracoviae 1873.
 Gwagnin, *Z kroniki Sarmacji Europejskiej*, Kraków 1860.
 Letopis po ipatskomu spisku, Petersburg 1871.
Matricularium Regni Poloniae Summaria, cz. 1, wyd. T. Wierzbowski,
 Warszawa 1905.

Literatura

- Abraham Wł., *Akt fundacyjny króla Władysława Jagiełły dla biskupstwa chełmskiego*, „Kwartalnik Historyczny“, XXXII, 1918.
 Baliński M. — Lipiński T., *Starożytna Polska*, t. II, Warszawa ¹ 1846,
² 1885.
Budowa Dyrekcji Kolei Państwowych i kolonii mieszkalnej w Chełmie,
 (1928).
 Chełm art. w: *Encyklopedia Powszechna*, V, Warszawa 1861, wyd. Orgel-
 branda.
Chełmskie wieże, art. w *Encyklopedia Powszechna*, j.w.
 Czernicki Kazimierz *Chełm — przeszłość i pamiątki*, Chełm 1936.
 Czołowski Aleksander, *Lwów za ruskich czasów*, „Kwartalnik Historyczny“, V, 1891.
 Herbst Stanisław, *Między Wisłą a Bugiem*, 19 V — 15 VI 1794, „Przegląd Historyczno - Wojskowy“, VIII, z. 1, 1935.
Historia Z.S.S.R. do końca XVIII wieku, I, Warszawa 1954.
 Jabłonowski Aleksander, *Ziemie Ruskie — Ruś Czerwona, Źródła dziejowe*, t. XVIII, cz. II, Warszawa 1903.
 Janczykowski Kazimierz, *950 - lecie Chełma*, „Sztandar Ludu“, nr 41,
 10 II 1951 r.
 Janczykowski Kazimierz, *Wśród wzgórz kredowych — szkic geograficzno - krajoznawczy regionu Chełmskiego*, Księga Pamiątkowa Państwowego Gimnazjum im. St. Czarnieckiego w Chełmie, Chełm 1935.
 Korzon Tadeusz, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, I,
² 1897.
 Lencewicz St., *Polska, Wielka Geografia Powszechna*, Warszawa, b.d.
 Lorberówna Zofia, *W ciągłej walce*, Księga Pamiątkowa Państwowego Gimnazjum im. St. Czarnieckiego w Chełmie, Chełm 1935.
 Łazowski J. K., *Chełm — miasto dawnej Rusi Czerwonej, Fijatek, Noworocznik lubelski za rok 1845*, Warszawa 1845.
 Łowmiański H., *Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko - radzieckich*, „Kwartalnik Historyczny“, LX, nr 1, 1953.

- Paszuto W. P., *Oczerki po istorii galicko - wołyńskiej Rusi*, 1950.
- Pawelec W. F., *Biskupstwo Chełmskie*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, XV — XVII, 1933 — 1935.
- Pełeński Józef, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej*, Kraków 1914.
- Prochaska A., *Z dziejów samorządu ziemi chełmskiej*, „Przegląd Historyczny”, VI, 1908.
- Raczyński Jerzy, *Centralne barokowe kościoły województwa lubelskiego*, Warszawa 1929.
- Rappoport P. A., *Chołm*, „Sowetskaja Archeologija”, XX, 1954.
- Rewski Włodz., *O brakach i potrzebach miasta Chełma*, Chełm 1936.
- Rulikowski Józef, *Urywek wspomnień Józefa Rulikowskiego*, Warszawa 1862.
- Sawicki Jakub, *Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w.*, *Concilia Poloniae*, VI, Lublin 1948 (wstęp).
- Sicyński Wołodimir, *Architektura miasta Chełma w rycinach z 1780 r.*, „Biuletyn Naukowy”, I, nr 4, 1933.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich*, Warszawa.
- Susza Jakub Jan, *Phoenix redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszey...*, ³ Zamość 1684.
- Wadowski A., *Kościoły lubelskie*, Kraków 1907.
- Wiercieński H., *Opis statystyczny Guberni Lubelskiej*, Warszawa 1901.
- Woronin N. N., *W sprawie wyników i zadań w zakresie badań archeologicznych miasta staroruskiego*, *Z badań nad genezą miast ruskich*, Warszawa 1953, (na powielaczu).